

land. Η σχέση Δύσης/ Ανατολής και η θέση της Τουρκίας σε αυτήν αποτελεί ένα κεντρικό ζήτημα που συνόδευσε όλη τη πορεία της Ρεπουμπλικανικής Τουρκίας, ενώ το ζήτημα είχε ήδη τεθεί με ιδιαίτερη έμφαση σε όλο το διάστημα της ύστερης αυτοκρατορικής περιόδου. Η θέση αυτή, που συνδέθηκε με την διαδικασία συγκρότησης της τουρκικής εθνικής ταυτότητας, προκάλεσε εντάσεις και ανασηματοδοτήσεις. Η άποψη που συχνά καταγράφηκε, ότι δηλαδή η Τουρκία αποτελεί ένα είδος συνόρου ανάμεσα στα δύο, πέραν του ότι έχει υποστηριχτεί για πλείστες άλλες χώρες, ανάμεσά τους και την Ελλάδα, δεν είναι σε θέση να διαχειριστεί τη συγκρουσιακή διάσταση που υποκρύπτεται σε κάθε επιλογή θέσης. Είναι δυνατόν να δεχθούμε ότι η πολιτική και ιδεολογική ένταση που γνωρίζει η σύγχρονη Τουρκία δεν διαμεσολαβείται από διαμάχες σχετικά με τη θέση που πρέπει να έχει; Είναι δυνατόν να δεχθούμε ότι υπάρχει στη χώρα μια ενιαία γραμμή για το ζήτημα αυτό; Ούτε ο ίδιος ο συγγραφέας φαίνεται να το πιστεύει, χωρίς ωστόσο να επεκτείνει τη συζήτησή του προς αυτή τη κατεύθυνση. Η παράλειψη δεν είναι χωρίς νόημα, ιδίως στο βαθμό που ο ίδιος στα συμπεράσματά του, τα οποία περισσότερο από κάθε άλλο τμήμα του βιβλίου απευθύνονται στο δυτικό ακροατήριο επιλέγει, να εξάρει την ευρωπαϊκή προοπτική της Τουρκίας μεμφόμενος την Ευρωπαϊκή Ένωση για τα προσκόμματα που εξακολουθεί να συντηρεί απέναντι στην προοπτική αυτή. Δηλώνει ωστόσο την πίστη του στην δημοκρατικό και πλουραλιστικό μέλλον της Τουρκίας και τους κινδύνους που το απειλούν αν επικρατήσει μια λογική απομονωτισμού και μια πολιτική που τη χαρακτηρίζει η ένταση. Η τουρκική κοινωνία βρίσκεται (ξανά;) μπροστά σε ισχυρά διλήμματα και τίποτε δεν φαίνεται να μπορεί να προεξοφλήσει τη μελλοντική της πορεία. Το τουρκικό πρόβλημα παραμένει ανοικτό και οι σοβαρές και ειλικρινείς συμβολές στη συζήτηση, όπως αυτή του David Shankland, είναι εξαιρετικά χρήσιμες.

ΤΟ ΑΡΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΣΗΜΟ

Τασούλα Βερβενιώτη, *Διπλό βιβλίο*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σελ. 390.

Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος

Η ΕΞΟΥΣΙΑ είναι μια σχέση: κάποιος την ασκεί, κάποιος άλλος την υφίσταται. Συμβολικά, θα βάζαμε θετικό πρόσημο στον πρώτο από αυτούς, αρνητικό στον δεύτερο. Χωρίς τον δεύτερο, η σχέση και άρα η εξουσία δεν υφίσταται. Με αυτήν την έννοια, το ανδρικό κοινωνικό φύλο «χρειάζεται» το γυναικείο, αλλιώς δεν έχει τι να εξουσιάζει. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τη διάσταση του κοινωνικού κύρους. Κάποιοι έχουν υψηλότερο, άλλοι χαμηλότερο. Χωρίς τους δεύτερους, οι πρώτοι δεν έχουν με τι να συγκριθούν. Ανάλογα μπορούμε να σκεφτούμε και για τη διάσταση της ταξικής καταγωγής. Μερικοί, σχετικά λίγοι, προέρχονται από ανώτερα στρώματα, ενώ οι πολλοί από κατώτερα. Παράδειγμα είναι η ταξική υπεροχή, π.χ., παλιότερα των μορφωμένων αστών έναντι των αγράμματων αγροτών.

Είναι προφανές ότι το να ανήκει κανείς έστω και σε μια από τις τρεις κατηγορίες που φέρουν αρνητικό πρόσημο (εξουσιαζόμενος/νη, φορέας χαμηλού κοινωνικού κύρους, προερχόμενος/νη από κατώτερα στρώματα) αποτελεί κοινωνικό μειονέκτημα. Αυτό ισχύει ακόμα και στις σύγχρονες κοινωνίες, οι οποίες, συγκριτικά με το παρελθόν, επιτρέπουν μεγαλύτερη κοινωνική κινητικότητα. Το να φέρει κάποιος και δεύτερο αρνητικό πρόσημο (π.χ., εξουσιαζόμενος, με μηδαμινό κοινωνικό κύρος) δυσχεραίνει την κοινωνική του θέση. Τι γίνεται αν φέρει και τρίτο και τέταρτο αρνητικό πρόσημο, π.χ., φτωχός, αντί για πλούσιος και αγράμματος, αντί για εγγράμματος;

Η Τασούλα Βερβενιώτη, ιστορικός με ενεργό παρουσία στην έρευνα για τον Εμφύλιο Πόλεμο, μελέτησε τη ζωή ενός ανθρώπου που συγκεντρώνει όλα τα αρνητικά πρόσημα της μετεμφυλιακής ελληνικής κοινωνίας: μια γυναίκα, αμόρφωτη, φτωχή αγρότισσα, αριστερή. Το όνομά της, Σταματία Μπαρμπάτση. Η καταγωγή της, από το Περιβόλι Δομοκού, όπου γεννήθηκε το 1922. Η Μπαρμπάτση αφηγείται σε γραπτό κείμενο τη ζωή της, την οποία επίσης έχει

Ο Δημήτρης Σωτηρόπουλος διδάσκει πολιτική επιστήμη στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

διηγηθεί προφορικά στη Βερβενιώτη. Το κείμενο διανθίζεται με αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις που παραχώρησε στην ιστορικό-συγγραφέα.

Η Μπαρμπάτση ανήκε σε μια φτωχή αγροτική οικογένεια με επτά παιδιά από τα οποία όμως, ήδη στον Μεσοπόλεμο, είχαν επιζήσει μόνο τρία κορίτσια. Ο πατέρας τους ήταν ψαράς στην κοντινή προς το χωριό λίμνη και ταυτοχρόνως κτηνοτρόφος, γεωργός και κυνηγός. Η αγροτική οικονομία του χωριού είχε τόσο χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης ώστε μπορούμε να την κατατάξουμε στις αυτοκαταναλωτικές («subsistence economies»). Στο Μεσοπόλεμο, η τεχνολογία των χωρικών για την παραγωγή αγαθών παρέμενε στοιχειώδης: μεταχειρίζονταν σιδερένια αλέτρια, δρεπάνια, τσάπες. Ο καταμερισμός της εργασίας ήταν παραδοσιακός/φυλετικός: οι γυναίκες φρόντιζαν το νοικοκυριό, δούλευαν στις γεωργικές και στις κτηνοτροφικές εργασίες, ανέθρεφαν παιδιά, οι ανύπαντρες ετοιμάζαν την προίκα τους. Με δυο λόγια, δούλευαν νυχθημερόν. Στο πλαίσιο, αυτό είναι θαύμα ότι η Μπαρμπάτση κατόρθωσε να τελειώσει το Δημοτικό Σχολείο. Με τέτοιες γνώσεις, δεν μπορούσε παρά να δουλέψει σε χειρωνακτικές εργασίες. Πήγε ως υπηρέτρια σε ένα σπίτι στο Δομοκό, έγινε εργάτρια γης, κατόπιν εργάτρια στην αποξήρανση της λίμνης.

Στην Κατοχή βοήθησε τους αντάρτες και εντάχθηκε στην ΕΠΟΝ. Το να βοηθήσει στην αντίσταση ήταν γι' αυτήν κάτι το αυτονόητο, καθώς θεωρούσε τους αντάρτες του ΕΑΜ ως «δικούς» της, τμήμα της ευρύτερης αγροτικής κοινότητας στην οποία ανήκε. Μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας, είδε το πατρικό της να πυρπολείται από παρακρατικούς. Συγχωριανοί της υπήρξαν θύματα της λευκής τρομοκρατίας. Εκ των πραγμάτων, η Μπαρμπάτση ούτε αυτή τη φορά είχε δίλημμα: το φθινόπωρο του 1947 στρατολογήθηκε στον Δημοκρατικό Στρατό (ΔΣΕ). Έλαβε μέρος σε μια από τις ιστορικές πορείες του ΔΣΕ, μέσα στη βροχή και το χιόνι. Μεταξύ Οκτωβρίου και Δεκεμβρίου 1947, περπάτησε μαζί με άλλους 4.000 ένοπλους και άοπλους, από το Καρπενήσι μέχρι το Γράμμο και πίσω. Στο μεταξύ είχε πάρει όπλο, αλλά σύντομα, σε μια τυχαία εμπλοκή με τον Κυβερνητικό Στρατό, τραυματίστηκε (διαμπερές τραύμα στην κοιλιακή χώρα). Επέζησε αλλά την άνοιξη του 1948 συνελήφθη και βασανίστηκε. Τον Δεκέμβριο του 1948 δικάστηκε και καταδικάστηκε σε ισόβια.

Το 1948, η Σταματία Μπαρμπάτση ήταν 26 χρονών. Δηλαδή καταδικάστηκε την εποχή που, όπως γράφει η Βερβενιώτη,

την Ελλάδα οι γυναίκες δεν είχαν ακόμα πολιτικά δικαιώματα, αλλά μπορούσαν να καταδικαστούν για πολιτικά εγκλήματα. Εμεινε περισσότερα από δέκα χρόνια στη φυλακή, τα περισσότερα από αυτά στις Φυλακές Αβέρωφ. Στη φυλακή πέρασε δύσκολα, αφού πολύ σπάνια είχε επισκεπτήριο. Έξω από τη φυλακή, δεν υπήρχε κάποιος (π.χ., δικηγόρος ή κομματικό στέλεχος) να ενδιαφερθεί για την τύχη της. Σε αντίθεση με άλλες αριστερές κρατούμενες, που ήταν μορφωμένες αστές, όπως είπαμε, η Μπαρμπάτση ήταν φτωχή, αγράμματη, αγρότισσα. Η ταξική καταγωγή της βάρυνε πολύ, όχι μόνον μέσα, αλλά και έξω από τη φυλακή. Όταν αποφυλακίστηκε, δούλεψε στην Αθήνα ως ανειδίκευτη εργάτρια, μέχρι που πήρε σύνταξη (όχι όμως σύνταξη αντιστασιακής).

Από την αφήγηση της μαχήτριας του ΔΣΕ αναδύεται ο κόσμος του δογματικού κομμουνιστή. Με εξαίρεση το ότι η Μπαρμπάτση πιστεύει στο Θεό, νομίζω ότι δεν υπάρχει άλλο σημείο επαφής του κόσμου της με τον κόσμο των νικητών του Εμφυλίου. Αξίες, στάσεις, αντιλήψεις, βιώματα μέσα και έξω από τη φυλακή, όλα είναι διαφορετικά. Αυτό ίσως ήταν γνωστό από άλλες μελέτες, αλλά καλό είναι να μας το υπενθυμίζουν, για να καταλάβουμε το θέμα της εμφύλιας βίας. Η δυσεξήγητη για μας βία του Εμφυλίου, τοποθετημένη στο ιδεολογικό και κοινωνικό πλαίσιο που αναλύει η Βερβενιώτη, προκύπτει ως φυσική συμπεριφορά για τους στρατευμένους της εποχής εκείνης. Κι αυτό γιατί η υποταγή της ατομικότητας στη συλλογικότητα (ιδίως στις αγροτικές κοινωνίες), η αντίληψη του Κόμματος ως υπερβατικής δύναμης, το «δόσιμο» που γινόταν «δέσιμο», η Κατοχή και η Αντίσταση, έκαναν την άσκηση βίας, την προσωπική θυσία, ακόμα και το θάνατο, «το ζητούμενο, με το σκεπτικό ότι [η βία, η θυσία και ο θάνατος] μπορούσαν να επιταχύνουν τις διαδικασίες αλλαγής της κοινωνίας» (σελ. 190).

Αντιθέτως, κάτι που δεν ήταν τόσο γνωστό και αποτελεί συμβολή του βιβλίου είναι «η ταξικότητα μέσα στην Αριστερά, η αναπαραγωγή των κοινωνικών διακρίσεων και της κυρίαρχης ιδεολογίας, η τομή ανάμεσα στις «συντρόφισες» της πόλης και της υπαίθρου» (σελ. 234). Άλλη προσφορά του βιβλίου είναι οι παρατηρήσεις της Βερβενιώτη για την κατασκευή του παρελθόντος από τον επίσημο δημόσιο λόγο της Αριστεράς, από τη μια μεριά, και από τον γραπτό και προφορικό λόγο μιας άσημης κομμουνίστριας, από την άλλη. Οι βιβλιοκριτικοί έχουν τονίσει την πρωτοτυπία του βιβλίου για τη μελέτη του λόγου της Αριστεράς για

τις γυναίκες και για τη μελέτη των σχέσεων εξουσίας μέσα στους κόλπους της Αριστεράς (Πολυμέρης Βόγλης στην εφημερίδα *Η Αυγή*, Δημήτρης Θρασυβούλου στο περιοδικό *Φιλολογική*, έτος 21ο, τχ. 84).

Ωστόσο, σε ό,τι αφορά ζητήματα της κοινωνικής θεωρίας και της ιστορίας, το βιβλίο της Βερβενιώτη, ενώ έχει τις ευκαιρίες, δεν προχωρά σε συστηματικό διάλογο με τη σύγχρονη βιβλιογραφία για το φύλο, τις κοινωνικές τάξεις και την κατασκευή ταυτοτήτων. Η Βερβενιώτη γνωρίζει τη σχετική βιβλιογραφία, πράγμα που προκύπτει όχι μόνον από διάσπαρτες νύξεις της, αλλά και από άλλες δημοσιεύσεις της για τις γυναίκες κατά τη δεκαετία του 1940. Σε αυτές περιλαμβάνονται, πρώτον, το άρθρο της, «Left-Wing Women Between Politics and Family» στο Mark Mazower, επιμ., *After the War was Over: Reconstructing the Family, Nation and State in Greece, 1943-1960*, Princeton University Press, Princeton, 2000, σελ. 105-121 (το βιβλίο κυκλοφόρησε πρόσφατα στα ελληνικά ως «Μετά τον Πόλεμο»). Και, δεύτερον, το άρθρο της, στο Paola Bacchetta και Margaret Power, επιμ., *Right-wing Women: From Conservatives to Extremists Around the World*, Routledge, Λονδίνο 2002, σελ. 115-126, το οποίο αναφέρεται σε γυναίκες από μεγάλες δεξιές αστικές οικογένειες της Αθήνας, οι οποίες οργάνωσαν υπηρεσίες πρόνοιας υπό την αιγίδα της Φρειδερίκης.

Μεθοδολογικά πάντως, οι ιστορικοί ερευνητές θα βρουν στο βιβλίο έναν ενδιαφέροντα συγκερασμό αρχειακής δουλειάς και προφορικής ιστορίας, καθώς και ένα εύρημα για το συνδυασμό παρουσίασης των πηγών της ιστορίας με την ιστορική ανάλυση: το ένα από τα δύο μέρη του *Διπλού βιβλίου* είναι η αφήγηση της ίδιας της μαχήτριας του ΔΣΕ για τη ζωή της. Το άλλο, η ανάλυση της Βερβενιώτη που «διαβάζει» τη ζωή της πρώτης με το φακό της ιστορικής επιστήμης. Τα δύο μέρη έχουν τυπωθεί ξεχωριστά και ανάποδα. Δηλαδή το βιβλίο έχει δύο εξώφυλλα και ο αναγνώστης μπορεί να ξεκινήσει με την αφήγηση της Μπαρμπάτση ή με την ανάλυση της Βερβενιώτη και μετά να γυρίσει το βιβλίο ανάποδα για να διαβάσει το άλλο μέρος.

Η συγκεκριμένη μορφή εκτύπωσης δεν είναι μια παραδοξότητα, είναι μια στάση της συγγραφέως η οποία δεν θέλησε να υποβαθμίσει τη γυναίκα για την οποία γράφει σε μια «μελέτη περίπτωσης» (case study). Ίσως για τον ίδιο λόγο η Βερβενιώτη δεν ανέδειξε ούτε το θεωρητικό πλαίσιο, το οποίο σημειώσαμε ότι δεν φαίνεται καλά στο βιβλίο της, ούτε τις θεωρητικές αναζητήσεις στις οποίες δίνει αφορμή η μελέτη της ζωής

της Σταματίας Μπαρμπάτση. Η ιστορικός φρόντισε να μην προτάξει την ανάγνωσή της, δηλαδή δεν ιεράρχησε την επιστημονική προσέγγιση πάνω από την προσωπική αφήγηση. Η Σταματία γλύτωσε τουλάχιστον από αυτό το αρνητικό πρόσημο.

ΤΡΙΑ ΚΕΙΜΕΝΑ*

για το το βιβλίο

Έφη Γαζή, *Ο δεύτερος βίος των τριών Ιεραρχών: Μια γενεαλογία του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού»*, Νεφέλη, Αθήνα 2004

Η ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΥ ΦΙΛΤΡΟΥ

Αντώνης Λιάκος

Η ΑΝΑΦΟΡΑ στο βιβλίο της Έφης Γαζή περιστράφηκε γύρω από τρία ζητήματα: Στον Ελληνοχριστιανισμό, κατά το 19ο και 20ό αι., στην έννοια της *παρασήμανσης*, και στην ιστορική παιδεία των σύγχρονων ιστορικών. Εδώ παρουσιάζεται περίληψή της.

1. Ελληνοχριστιανισμός

Στον υπότιτλο του βιβλίου αναφέρεται ότι πρόκειται για μια «γενεαλογία» του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Γενεαλογία με την έννοια της αναζήτησης όχι των καταβολών και των συνεχειών, αλλά των διαφορών που συγκρότησαν αυτή την παράδοση. Οι προηγούμενοι ομιλητές αναφέρθηκαν στο ζήτημα αυτό στον 4ο και στον 11ο αι. Θα αναφερθώ στον 20ό και στο 19ο αι., όπου μπορεί να διακρίνει κανείς πέντε σημασιολογήσεις αυτής της ιδεολογίας

1. Ως κεντρικό στοιχείο της ιδεολογίας της Δεξιάς κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου και στη δεκαετία του '50.
2. Από τους ίδιους περίπου ανθρώπους («Ζωή», Θεολογική Σχολή), ως στοιχείο απόσπασης του κοινωνικού ζητήματος από την αριστερή ιδεολογία και προσδιορισμού μιας κοινωνικής εκδοχής του χριστιανισμού κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

Ο Αντώνης Λιάκος διδάσκει ιστορία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

* Από την παρουσίαση του βιβλίου, Αθήνα, 20 Φεβρουαρίου 2004.